

SUMARI

PRÒLEGS	7
<i>FORTALESES MIEIEVALS: ARQUITECTURA MILITAR, TERRITORI I INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES RECENTS. JOAN NEGRE, JESÚS BRUFAL</i>	9
<i>EL TAGR AL-ANDALUS SEGÚN LOS GEÓGRAFOS Y LOS COMPILADORES MUSULMANES (SIGLOS IX-XI). JESÚS LORENZO JIMÉNEZ</i>	21
PART I. EL DEBAT SOBRE LES TÈCNiques CONSTRUCTIVES A LA FRONTERA SUPERIOR .	47
<i>LAS FORTIFICACIONES ANDALUSÍES EN SILLAR REGULAR DE GRAN APAREJO EN LOS DISTritos DE WASQA Y BARBASTUR (PROVINCIA DE HUESCA, ARAGÓN). JOSÉ ÁNGEL ASENSIO ESTEBAN</i>	49
<i>LA SILLERÍA ANDALUSÍ EN EL ‘AMAL DE ZARAGOZA. BERNABÉ CABAÑERO SUBIZA</i>	97
<i>L’USAGE DU GRAND APPAREIL DE PIERRE DE TAILLE À LA FRONTIÈRE D’AL-ANDALUS (VIIIE-XIIE S.) : L’EXEMPLE DE BALAGUER (LÉRIDA). NICOLAS MIAS</i>	137
<i>FORTIFICACIONES EN LA RIOJA CON DISCONTINUIDAD (VARIABILIDAD) EN TÉCNICAS CONSTRUCTIVAS Y CONTINUIDAD EN FORMAS DE CONTROL TERRITORIAL: HACIA UNA LECTURA INTEGRADA DE AMBOS REGISTROS. JOSÉ MARÍA TEJADO SEBASTIÁN</i>	181
PART II. RECENTS INTERVENCIIONS EN FORTIFICACIONES I TERRITORI	239
<i>UNA TORRE DE ÉPOCA VISIGODA EN EL NORDESTE PENINSULAR: EL CASO DE TORRE DESVERN, CELRÀ. MARC PRAT</i>	241
<i>UNA TORRE, DUES ANELLES I UNES ANALÍTiques IMPERTINENTS: VALLFEROSA (TORÀ, LA SEGARRA, PROVÍNCIA DE LLEIDA). JOAN MENCHON</i>	255
<i>EXCAVACIONES EN LA MURALLA ISLÁMICA DE TUDELA: INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA EN LA CALLE HERRERÍAS N.º 8. Mª CRUZ PÉREZ OMEÑACA</i>	305

<i>NOVES PERSPECTIVES EN L'ESTUDI DEL PERÍODE ANDALUSÍ ALS DISTRICTES MERIDIONALS DE TURĀŤŤA. RESULTATS PRELIMINARS ALS JACIMENTS CASTELLONENCs DEL TOSSAL DE LA VILA (SERRA D'EN GALCERAN), XIVERT I SANTA LLÚCIA (ALCALÀ DE XIVERT). FERRAN FALOMIR, JOAN NEGRE, GUSTAU AGUILELLA, NEUS ARQUER .....</i>	331
<i>LA FORTALESA ANDALUSINA D'ORPESA (SEGLES X-XIII). ELEMENTS DEFENSIUS, METROLOGIA I REGISTRE MATERIAL. SERGI SELMA, JOAN NEGRE, LUIS LOZANO.....</i>	355
<i>ARCHEOLOGIA DEL PAESAGGIO E FORTIFICAZIONI MEDIEVALI IN UNA MONTAGNA MEDITERRANEA. ANTONIO PORCHEDDU .....</i>	381

FORTALESES MEDIEVALS: ARQUITECTURA MILITAR, TERRITORI I INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES RECENTS

JOAN NEGRE
JESÚS BRUFAL

La fortalesa islàmica al territori de l'antiga Frontera Superior d'al-Andalus ha sigut i segueix sent un tema força recurrent a la historiografia, per aproximar-se des d'una perspectiva holística al coneixement de l'economia i la societat andalusina. De fet, Évariste Lévi-Provençal ja advertia que aquest vast marc geogràfic, articulat majoritàriament pel riu Ebre, desenvolupà un important rol en la història d'al-Andalus.¹ Així doncs, la recerca anà corroborant la forta petjada de l'islam en els territoris més septentrionals de la península Ibèrica, com bé ho demostrà Christian Ewert, un dels investigadors pioners, el qual des de la perspectiva de l'arqueologia i la història de l'art estudià l'Aljaferia de Saragossa i el castell Formós de Balaguer.² En el mateix any es publicava el tom V del *Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān el qual contenia nombroses notícies referents al territori i més concretament a les fortaleses que s'hi aixecaven.³ Juan Antonio Souto finalitzà en aquell moment també la seva tesi doctoral relativa a les fortaleses islàmiques de la Frontera Superior vistes per la documentació escrita aràbiga.⁴

Poc després, i en el marc del primer Congreso de Arqueología Medieval Española celebrat a Osca, s'exposà en comú els resultats de les primeres recerques sobre fortaleses islàmiques al territori de l'antiga Frontera Superior.⁵ Molt destacadament, Philippe Sénac proposà una primera interpretació funcional de les fortaleses en relació amb el territori dels antics districtes islàmics de Lleida i Osca.⁶ En aquest sentit, el

---

1. Évariste LÉVI-PROVENÇAL, "Le rôle de la Marche Supérieure dans l'histoire politique de l'Espagne califienne", *Pirineos*, 40 (Madrid, 1950), 35-50.

2. Christian EWERT, *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza*, Servicio de publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1979.

3. IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabas*, Pedro CHALMETA, Federico CORRIENTE, Maḥmūd ŠUBḤ (eds.), Instituto hispano-Árabe de Cultura, Madrid, 1979.

4. Juan Antonio SOUTO, *Fortificaciones islámicas en la Marca Superior de al-Andalus: período omeya. Testimonio de las fuentes escritas en lengua árabe*, Universidad de Zaragoza (tesi doctoral), Saragossa, 1986.

5. *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española. Huesca, 17-19 abril 1985*, Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1986.

6. Philippe SÉNAC, "Un Hisn de la Marche Supérieure d'Al-Andalus. Piracés (Huesca)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 23 (Madrid, 1987), p. 125-150; Philippe SÉNAC, "Notes sur les husun de Lleida", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 24 (Madrid, 1988), p. 53-70.

mateix Philippe Sénac conjuntament amb Carlos Esco i Josep Giralt publicaren un volum que contenia l'estudi de diverses fortaleses i els seus territoris, dins aquests dos districtes, acompanyat pel catàleg de l'exposició "La Cultura Islàmica en Aragón" organitzada amb motiu del Congreso de Arqueología Medieval Española celebrat a Osca.⁷ Aquesta publicació fou un referent, des de la seva publicació fins al canvi de segle, dels estudis arqueològics a la Frontera Superior d'al-Andalus.

Aquest primer estadi d'investigacions, en què l'objecte d'estudi era en bona mesura la fortalesa islàmica, desembocaren en la definició d'una línia defensiva tot resseguint els sistemes muntanyosos marginals del Prepirineu, des de l'àrea de Lleida fins a la d'Osca.⁸ En l'àrea del curs mitjà del riu Ebre, Bernabé Cabañero aportava noves i desconegudes fonts arquitectòniques referents a fortaleses islàmiques, les quals, per la seva quantitat, permeteren establir relacions cronotipològiques a partir de l'observació i la comparació de tècniques constructives.⁹ Com a contrapunt a la cada cop més definida realitat històrica i territorial de la Frontera Superior, Pierre Guichard i André Bazzana plantejaven en aquell primer moment un model de fortificació per al Šarq al-Àndalus que no responia als mateixos paràmetres, tancant una primera fase d'estudis que abastava, de manera genèrica, la dècada dels anys vuitanta.¹⁰

En els darrers anys s'ha recuperat l'interès en aquesta problemàtica a través de diversos treballs d'abast regional, que han tractat de contrastar aquestes hipòtesis inicials amb casos d'estudi al llarg de la Frontera Superior d'al-Andalus. Des d'una perspectiva molt vinculada a la construcció del poder, els treballs de Pedro Gurriarán han estat referents pel que fa a les tècniques constructives utilitzades en aquest ampli territori, principalment d'aquelles obres vinculades al període omeia.¹¹

Complementàriament, des de la Universitat Autònoma de Barcelona s'ha iniciat una línia de recerca que fonamenta històricament i arqueològicament la

7. Carlos ESCO, Josep GIRALT, Philippe SÉNAC, *Arqueología Islàmica en la Marca Superior de Al-Andalus*, Diputación Provincial de Huesca, Osca, 1988.

8. Josep GIRALT, "Fortificaciones andalusinas a la Marca Superior d'al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Philippe SÉNAC (ed.), Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 67-76; Carlos ESCO, Philippe SÉNAC, "Le peuplement musulman dans le district de Huesca (VIII-XIII siècles)", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Philippe SÉNAC (ed.), Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 51-66.

9. Bernabé CABAÑERO, "La defensa del reino de Pamplona-Nájera en el siglo X. Materiales para el estudio de la evolución de sus castillos", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Philippe SÉNAC (ed.), Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 99-120.

10. Pierre GUICHARD, André BAZZANA, "Les tours en défense de la huerta de Valence au XIII siècle", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 14 (Madrid, 1978), p. 73-106; André BAZZANA, Pierre GUICHARD, "La frontière du Šarq al-Andalus", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Philippe SÉNAC (ed.), Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 77-88.

11. Pedro GURRIARÁN, "Hacia una construcción del poder. Las prácticas edilicias en la periferia andalusí durante el Califato", *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'*, 5 (Còrdova, 2004), p. 297-325.

construcció de torres de planta circular durant les primeres dècades rere la conquesta andalusina.¹² Aquestes edificacions, concentrades als territoris de Barcelona, Girona i la Narbonesa, complien les funcions de vigilància de les principals vies de comunicació i alerta mitjançant un sistema de senyals entre elles. Aquests treballs han continuat desenvolupant-se al llarg de la darrera dècada, principalment centralitzats als territoris de la Catalunya central,¹³ el Penedès¹⁴ i Tortosa.¹⁵ És justament sobre aquest darrer territori, que comprèn les Terres de l'Ebre i el Maestrat castellanenc, on s'ha desenvolupat una fructífera línia de recerca que situa el focus d'interès en els recintes fortificats d'època emiral, i la posterior relació entre construcció de fortaleses i consolidació del control fiscal i territorial als dominis de la capital ebrenc.¹⁶ Seguint en el mateix territori, s'està desenvolupant una interessant línia de recerca en el marc d'una tesi doctoral referent als espais agraris i les fortaleses adjacents.¹⁷ Més lluny, a la vall del Segre Mitjà, una segona tesi doctoral dirigida des d'aquesta mateixa universitat ha ficat el focus d'atenció en l'estudi de la conquesta comtal en ple segle XI, amb un especial èmfasi en el paper que les fortaleses jugaren en aquest procés.¹⁸

De manera paral·lela, des de la Universitat de Lleida es venen desenvolupant dos línies de recerca relacionades amb les fortaleses medievals. D'una banda, i des de la perspectiva de l'arqueologia del paisatge, s'ha estudiat la conformació del paisatge andalusí i de conquesta comtal en dos espais geogràfics: la plana de Lleida i la Vall d'Àger. En aquesta recerca, les fortaleses han sigut un dels elements materials de referència per obtenir-ne dades arquitectòniques, econòmiques i cultu-

12. Ramon MARTÍ (ed.), *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, EDAR, Barcelona, 2008.

13. Jordi GIBERT, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*, Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral), Bellaterra, 2011; Jordi GIBERT, *La fi del món antic i els inicis de l'edat mitjana a la Catalunya Central. Economia, societat i territori entre els segles V i VIII*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 2018.

14. Ramon MARTÍ, M. Mercè VILADRICH, "Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)", *Treballs d'Arqueologia*, 22 (Bellaterra, 2018), p. 51-81; Cristian FOLCH, Jordi GIBERT, Xavier GONZALO, Ramon MARTÍ, Núria MARTÍNEZ, "La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques", *Treballs d'Arqueologia*, 22 (Bellaterra, 2018), p. 83-105.

15. Ramon MARTÍ, Joan NEGRE, "Fortificaciones y edilicia de prestigio en el extremo oriental de la marca superior: Țurțușa y su entorno", *Arqueologia medieval. La ciutat*, Flocel SABATÉ, Jesús BRUFAL (eds.), Pagès Editors, Lleida, 2015, p. 255-275; Joan NEGRE, Ramon MARTÍ, "Urbanismo en la Marca Oriental de al-Andalus durante el Califato (940-974): el ejemplo de Madīna Țurțușa a través de las fuentes arqueológicas y escritas", *Sagvntvm*, 47 (València, 2015), p. 187-201.

16. Joan NEGRE, Josep SUÑE, "Territorio, fiscalidad y actividad militar en la formación de un espacio fronterizo. La consolidación de Tortosa como límite extremo del al-Andalus omeya", *Anuario de Estudios Medievales*, 49/2 (Barcelona, 2019), p. 705-740; Joan NEGRE, *En els confins d'al-Andalus. Territori i poblament durant la formació d'una societat islàmica a les Terres de l'Ebre i el Maestrat*, Onada, Benicarló, 2020.

17. Marina MATEU, "Torres i processos de colonització al sud de Catalunya (segles XI-XIII)" (tesi doctoral en curs).

18. Ariadna CLOSA, "Impacte de la conquesta i colonització a madīna Balaghī (Balaguer), segles XI – XIII" (tesi doctoral en curs).

als. D'altra banda, i des de la perspectiva de l'arqueologia de l'arquitectura, s'ha procedit a l'estudi de fortaleses andalusines amb el propòsit de contextualitzar-les històricament a partir d'anàlisi de morters, i a definir el treball de pedrera andalusina.

L'augment del treball realitzat durant els darrers anys ha propiciat que l'estudi històric i arqueològic de les fortaleses islàmiques a al-Andalus es trobi lluny del seu punt inicial, i que calgui identificar el moment actual amb una etapa d'intensificació del debat historiogràfic. Amb el propòsit de propiciar l'intercanvi de recerques i actuacions arqueològiques recents, ens agruparem dins del 7th International Medieval Meeting Lleida celebrat a la capital del Segrià entre els dies 26 i 28 de juny de 2017, on es van organitzar dues sessions, coordinades per Joan Negre i Jesús Brufal, sota el títol "Fortificacions i sistemes de defensa a l'extrem oriental de la Frontera Superior d'al-Andalus". La participació d'Antonio Porcheddu, Joan J. Menchon, Xavier Gonzalo, Marta Valls, Sergi Selma, Ferran Falomir, Gustau Aguilera i Neus Arquer va permetre establir un primer debat fructífer i d'ampli recorregut, però també plantejar-nos la possibilitat de publicar els treballs presentats dins la col·lecció Agira, impulsada des de Pagès Editors i la Universitat de Lleida. Per a aquest volum es decidí, també, incorporar les aportacions d'altres especialistes en arqueologia, història i història de l'art d'al-Andalus com Bernabé Subiza, Nicolas Mías, M.ª Cruz Pérez, Marc Prat, José María Sebastián, José Ángel Asensio Esteban i Jesús Lorenzo Jiménez, amb la intenció de recopilar un grup de treballs coherents i actualitzats.

12

Els texts aquí presentats, per tant, obren noves línies de recerca i, a la vegada, suggereixen noves metodologies per a l'estudi de la gènesi de la fortificació islàmica, el seu paper en el territori i l'evolució de les seves tècniques constructives a cavall entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana a la vall de l'Ebre. I ho fan a partir de dos grans blocs de treballs: un primer entorn del debat sobre les tècniques constructives emprades en aquest context històric i regional, i un altre que presenta actuacions recents sobre algunes de les construccions fortificades més destacades dins de la Frontera Superior d'al-Andalus. Dos blocs precedits d'una lúcida anàlisi de les fonts escrites àrabs en relació amb aquesta entitat geogràfica i territorial a la qual anomenem Frontera Superior. Un text de Jesús Lorenzo que ens ajuda a centrar el context d'aquest volum i que suposa una reflexió innovadora pel que fa a la concepció historiogràfica de l'àmbit fronterer andalusí.

1. EL DEBAT SOBRE LES TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

Gran part dels debats historiogràfics sobre les fortaleses a la Frontera Superior s'articulen entorn de les tècniques constructives i, més concretament, de l'ús del carreu de pedra en aquestes, i la seva relació amb l'entorn territorial i paisatgístic. Respecte el carreu de pedra, notem ja des de Leopoldo Torres Balbás un notable

interès per l'ús d'aquest material i la seva distribució en els murs de les muralles de tradició clàssica però reaprofitades en el context d'al-Andalus, tot destacant Tarragona, Saragossa, Càceres, Còria i Mèrida.¹⁹ Basilio Pavón Maldonado mostrà també el seu interès en el carreu de pedra i per això focalitzà la seva recerca des de l'amplitud de mires d'anar més enllà dels casos cordovesos. A partir d'aquesta premissa, i fruit de l'intens treball de camp, publicà en el segon tom del *Tratado de arquitectura hispanomusulmana* tres importants diferenciacions en l'ús arquitectònic del carreu de pedra: els *engatillados*, el *aparejo de soga y tizón en la Antigüedad y en al-Andalus* i els *sillares almohadillados o de rústica labra*.²⁰ Aquesta síntesi derivava, precisament, de la identificació de continuïtats tècniques des del període clàssic a través dels *engatillados* ben visibles en muralles romanes i també andalusines de les zones de Toledo, Extremadura i Portugal. Similarment, també detectava continuïtats des del període clàssic en la col·locació dels carreus *a soga y tizón*, en les seves dimensions i en la cadència en les files dels murs.

De manera quasi contemporània a aquest treball, Juan Antonio Quirós Castillo desenvolupava una anàlisi de l'evolució general del cicle productiu de la construcció en el context entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a la península Ibèrica.²¹ Una recerca que bàsicament posava l'accent en la crisi general en els territoris del Mediterrani occidental i, pel cas que ens pertoca, emfatitzava en la desaparició de les tècniques d'extracció i talla de la pedra, i l'única pervivència de les tècniques de maçoneria. Pel que respecta a al-Andalus, Quirós afirmava que en l'emirat cordovès l'origen del carreu de pedra cal cercar-lo a Síria, territori on el treball de la talla de pedra perdurà gràcies a la transmissió bizantina. Per la seva banda, Sergio Martínez Lillo²² identificava continuïtat en la talla de la pedra en forma de carreu de pedra des de l'Antiguitat fins a al-Andalus. El fil conductor era Bizanci i, més concretament, les fortaleses bizantines del nord d'Àfrica i de l'àrea de Cartagena. Aquestes fortaleses, afirma, serien el model a seguir pels constructors de l'emirat cordovès.

La idea de la ruptura de la cultura de l'arquitectura a la península Ibèrica s'accentuà amb Rafael Azuar.²³ Aquest descriví la crisi de la producció arquitectònica en l'antiguitat tardana, ben visible en el reaprofitament d'aparells de pedra

19. Leopoldo TORRES BALBÁS, *Ciudades hispanomusulmanas*, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid, 1985, vol. II, p. 551-557.

20. Basilio PAVÓN MALDONADO, *Tratado de arquitectura hispanomusulmana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1999, vol. II, p. 569-588.

21. Juan Antonio QUIRÓS, "La sillería y las técnicas constructivas medievales: historia social y técnica de la producción arquitectónica", *Archeologia Medievale*, 25 (Sesto Fiorentino, 1998), p. 235-246.

22. Sergio MARTÍNEZ LILLO, "Estudio sobre ciertos elementos y estructuras de la arquitectura militar andalusí. La continuidad entre Roma y el Islam", *Boletín de Arqueología Medieval*, 5 (Madrid, 1991), p. 11-37.

23. Rafael AZUAR, "Las técnicas constructivas en al-Andalus. El origen de la sillería y del hormigón de tapial", *V Semana de Estudios Medievales (Nájera, 1-5 agosto 1994)*, José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (coord.), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 1995, p. 121-142.

de períodes històrics precedents, especialment el clàssic. En l'emirat cordovès detectava els principals monuments que seran el referent per estendre l'ús del carreu de pedra arreu del territori andalusí: l'alcassaba de Mèrida, Sevilla i Balaguer, i les muralles de Madrid i Osca. Tanmateix, relacionà la recuperació de la talla del carreu a la influència siriana, tot seguint la tesi de Sergio Martínez Lillo.

Les tesis rupturistes topen amb la tesi de continuïtat que ha proposat més recentment Pedro Gurriarán Daza, especialment en les zones frontereres com la Frontera Superior d'al-Andalus.²⁴ És precisament en aquests territoris on Gurriarán es qüestiona la gran distància d'aplicació tècnica en el treball del carreu de pedra. En el segle VIII, coincidint amb la primera fase de construcció de la mesquita de Còrdova, s'hi visualitza una gran qualitat i perfecció en el treball del carreu de pedra. En el mateix context, i dins del territori andalusí, els paral·lels del treball del carreu de pedra cal cercar-los a la Frontera Superior, però amb un tipus de talla i dimensions ben diferents de les cordoveses. A partir d'aquesta dualitat és quan Gurriarán, recolzat pels texts escrits d'Ibn Hayyān,²⁵ cospa el rol dels picapedrers especialistes muladí com els tutelats per 'Amrus b. Yusuf, responsables de la construcció de les alcassabes de Toledo i Tudela.

L'ús del carreu de pedra en el territori de la Frontera Superior d'al-Andalus presenta força similituds amb l'arquitectura clàssica i dista de presentar influències formals orientals o carolíngies. Per tant, sembla imposar-se una certa continuïtat tecnològica en el treball del carreu de pedra en la vall de l'Ebre durant i després de l'antiguitat tardana. Precisament, en aquest context històric, el rei visigot Suintila fortifica la frontera entorn del territori dels vascons, on la fortalesa d'Olite s'aixeca amb carreu de pedra, una tècnica ben visible posteriorment en forteses andalusines de la zona.²⁶ El comte Casi fou l'encarregat de defensar aquesta posició, membre d'un llinatge que, ja en ple segle VIII i IX, es constituirà com un dels més importants a la Frontera Superior.²⁷

Per la seva banda, Philippe Sénac abordava també recentment la qüestió del carreu de pedra des d'una perspectiva social i regional. Les primeres reflexions les recull en la seva tesi doctoral,²⁸ per bé que posteriorment reflexiona amb ma-

24. Pedro GURRIARÁN, "Hacia una construcción del poder. Las prácticas edilicias en la periferia andalusí durante el Califato", *Cuadernos de Madinat al-Zahra*, 5 (Còrdova, 2004), p. 297-325.

25. IBN HAYYĀN, *Crónica de los emires Alḥakam I y 'Abdarrahmān II entre los años 796 y 847*, Federico CORRIENTE, Mahmūd 'ALI MAKKĪ (eds.), Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, Saragossa, 2001, p. 31 i 38.

26. Eduardo MANZANO, *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 112.

27. Jesús LORENZO, *La Dawla de los Banu Qasi. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de Al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2010.

28. Philippe SÉNAC, *La frontière et les homes (VIIIe-XIIe siècles): le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2000.

jor detall el treball i la distribució del carreu de pedra.²⁹ També, dins del marc regional, Bernabé Cabañero Subiza publicava una intensa investigació de camp sobre tècniques constructives, especialment amb carreu de pedra, que englobava els territoris aragonesos, part dels occidentals catalans i fins arribar als sud-occidentals de Navarra.³⁰ En aquests treballs intentava relacionar les tècniques constructives amb el context històric específic. Nicolas Mias, en una recent recerca més intensa sobre la talla del carreu, ha analitzat les tècniques constructives en aquest tipus d'aparell, especialment les fortalises del Pla d'Almatà, el castell Formós de Balaguer i la fortalesa d'Àgreda.³¹ En el mateix sentit, Jesús Brufal ha proposat una primera síntesi formal de les tècniques constructives andalusines relacionades amb el seu context històric.³² No ha estat, però, fins que ha realitzat anàlisis de morters per radiocarboni, que ha pogut identificar i associar amb major exhaustivitat les tècniques constructives, en maçoneria,³³ amb el corresponent context històric andalusí al territori de Lleida.

Tanmateix, l'estudi del carreu de pedra islàmic a la Frontera Superior necessita encara precisar exhaustivament les diverses tipologies constructives i els moments històrics amb què es relacionen, així com identificar les pedreres i els grups especialistes de picapedrers.³⁴ Aquesta precisió analítica afavorirà els coneixements tècnics, la seva evolució històrica i els seus efectes socials i, més concretament, una major aproximació als discursos ideològics del poder. Amb aquesta intenció es presenten els treballs del primer bloc d'aquest volum.

D'aquesta manera, el text de José Ángel Asensio Esteban, que reflexiona sobre l'ús de l'aparell regular de pedra de forma generalitzada als territoris de la

29. Philippe SÉNAC, "Les seigneurs de la Marche (ashâbu al-tagri): Les Banû 'Amrûs et les Banû Sabrît de Huesca", *Cuadernos de Madinat al-Zahrâ*, 7 (Còrdova, 2010), p. 27-42.

30. Bernabé CABAÑERO, "Fortificaciones musulmanas en Aragón", *Actas de las II Jornadas de Castellología Aragonesa. Fortificaciones del siglo IX al XX*, Asociación para la recuperación de los Castillos de Aragón, Saragossa, 2006, p. 17-93.

31. Nicolas MIAS, *Recherches sur les grand appareil de taille de Pierre dans la Marche Supérieure d'Andalus (viii-xie siècle)*, Université Paris IV-Sorbonne (tesi de màster), París, 2017.

32. Jesús BRUFAL, "Identificación y sistematización de las técnicas constructivas andalusies en el distrito de Lleida", *Nuevas investigaciones de jóvenes medievalistas*, Concepción VILLANUEVA, Diego A. REINALDOS, Jorge MAÍZ, Inés CALDERÓN (eds.), Centro de Estudios Medievales de la Universidad de Murcia, Editum, Múrcia, 2013, p. 69-80.

33. Jesús BRUFAL, "La Auctoritas en la Frontera Superior de al-Ándalus a través del estudio de la arquitectura", *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 16/1 (Càller, 2016), p. 9-30; Jesús BRUFAL, "La arquitectura del poder en los distritos islámicos de Lleida, Tortosa y Huesca", *El poder entre la ciutat i la regió*, Flocel SABATÉ (ed.), Pagès Editors, Lleida, 2018, p. 17-42.

34. Cristina VARGAS, "Reflexiones sobre cronotipologías en Arqueología de la Arquitectura. Métodos y sistemas de análisis", *Arqueología de la Arquitectura*, 10 (Madrid, 2013), p. 2-26; Miguel Ángel TABALES, *Sistema de análisis arqueológicos de edificios históricos*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 2002; Miguel Ángel TABALES, "La investigación arqueológica en edificios históricos. Metodología y experiencias. El Alcázar de Sevilla", *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, Ministerio de Cultura, Madrid, 2010, p. 159-177.

foia d'Osca durant els primers temps d'al-Andalus, indica el camí que van a seguir aquests primers treballs. El seu estudi és el resultat d'una síntesi integradora de dècades de treballs en aquest territori al voltant de les tècniques locals i regionals de construcció d'elements defensius, però també civils i religiosos. El treball de Bernabé Cabañero Subiza continua amb aquesta mateixa línia d'investigació però focalitzant el seu interès al districte de Saragossa, del qual en fa un erudit repàs a través de totes les fortificacions amb indicis d'aparell regular de carreu en època andalusina. Les indicacions de l'autor respecte a les característiques d'aquest tipus d'obres pel que fa a la seva col·locació, metrologia o acabats, resulten del tot imprescindibles dins del món de l'arquitectura comparada, la qual podrà aprofitar en gran mesura aquesta aportació.

Nicolas Mias realitza una contribució que, tot i tractar-se d'un treball de síntesi, aporta una necessària revisió a tots els treballs duts a terme a Balaguer durant les darreres dècades i una anàlisi profunda de les dades arqueològiques i escrites de què disposem en l'actualitat. Les qüestions que planteja com a conclusió del seu treball són, si més no, eixos imprescindibles de treball per a tota aquella persona que pretengui continuar la tasca de datació i filiació de les construccions andalusines en aquest territori. Finalment, aquest bloc es tanca amb l'aportació de José María Tejado, el qual destria amb pulcritud les diverses tècniques constructives que s'observen a les construccions militars de l'àrea riojana. No és aquest objectiu substantiu l'únic que desenvolupa l'autor sinó que, a partir de la informació construïda al seu text, aprofita per realitzar una crida d'atenció respecte als estudis arquitectònics i arqueològics sustentats per adscripcions cronològiques o, fins i tot, culturals, de certes obres constructives. Un toc de cautela que suavitza amb una proposta per integrar la conjuntura econòmica, històrica i geogràfica de cada recinte fortificat, com a elements que contribueixen a entendre la casuística dels tipus constructius regionals.

2. INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES RECENTS EN ARQUITECTURA MILITAR

Durant les darreres dècades, l'auge de l'arqueologia preventiva i l'enduriment de la legislació patrimonial han provocat un creixement exponencial de les intervencions vinculades al sòl urbà. Moltes d'elles han portat a un augment en el volum de dades arqueològiques amb relació als traçats emmurallats de les principals ciutats andalusines que, en molts casos, no s'ha pogut veure inclòs de manera generalitzada en programes sistemàtics d'investigació. És per això que les trobades científiques com la que va donar lloc a aquesta publicació resulten de vital importància per donar a conèixer aquestes excavacions i els seus principals resultats al conjunt de la comunitat investigadora. D'exemples d'aquesta situació n'anem ben servits al llarg de l'antiga Frontera Superior d'al-Andalus.

© dels articles: els seus autors
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2020
Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat
Primera edició: ? de 2020
ISBN: 978-84-9975-xxxx-x
DL L-xxxx-2020
Impress a Arts Gràfiques Bobalà, S L

« impress a lleida »

Generalitat de Catalunya
**Departament d'Innovació,
Universitats i Empresa**

Agència
de Gestió
d'Ajuts
Universitaris
i de Recerca

Ajuntament d'Algèria

Grup de Recerca Consolidat
en Estudis Medievals
ESPai, PODER I CULTURA
Universitat de Lleida

Universitat de Lleida

Aquesta obra forma part dels treballs de recerca finançats pel Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals Espai, Poder i Cultura, de la Universitat de Lleida, 2017-SGR43 (AGAUR), a partir d'investigacions integrades en el projecte de recerca PID2019-104085SGB-100 del ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.